

DESKRIPTİV DİLÇİLİKDƏN TRANSFORMASİON QRAMMATİKAYA

Açar sözlər: transformasiya, deskriptiv, qayda, model, müstəqim tərtibçilər

Key words: transformation, descriptive, rule, model, phrase-structure

Ключевые слова: трансформация, дескриптивный, правило, модель, непосредственно-составляющие

Törədici dilçiliyin köhnəlmiş adı, eləcə də törədici qrammatikanın adlarından biri olan [11] transformasion qrammatikanın yaranması XX əsrin 50-ci illərində təsadüf edir. Bu dövr qrammatik modelləşmənin inkişafında yeni mərhələ idi. Deskriptiv qrammatik modeldə qüsurların olduğu aşkar olunmağa başlanmışdı. Bu qüsurlar deskriptiv modelin ayrı-ayrı hissələrində deyil, ümumi konsepsiyanın düzgün qurulmamasında idi. “Dilin deskriptiv təsviri dil vahidlərinin paradiqmatik əlaqələrini təhlilə cəlb etmir, yalnız linqvistik vahidlər arasında xətti və ya distributiv münasibətləri qeydə alır, distributiv metodika isə dilin ünsürlərinin seçilməsi və təsnifinin mürəkkəb qaydalarına bərabərləşdirilirdi” [7, s.67]. Bu dövrü müəyyən qədər durğunluq dövrü adlandırmaq olardı, belə ki, alınan nəticələr dilçiləri təmin etmir, bu istiqamətdə yeni əsərlər nəşr olunmurdu. Nəşr olunan ədəbiyyata nəzər salsaq, toplanmış elmi məlumatları yekunlaşdıran vəsait, müntəxəbat və ümumi kurslar idi.

Amerika deskriptiv dilçiliyin iflası səbəbləri haqqında çox fikirlər söylənilmişdir. Bəzən bu fikirlərdə ziddiyyətə də rast gəlmək olar. Bu da məlum məsələdir, yəni onun yaranması, inkişafı və süqutu da normal bir hadisədir. Gənc qrammatiklər köhnə dilçiliyə qarşı çıxmışdılar, sonradan onların ideyaları da köhnəldi, yeniləri yarandı. Dil necə daima inkişafdadırsa, dilçiliyin də bir yerdə durmadığını müşahidə etmək olar. Köhnə ideyalar yenilərlə əvəz olunmalıdır və bu da inkişafın nəticəsidir.

Bildiyimiz kimi, transformasion model ilk dəfə Z.Hərris tərəfindən irəli sürülmüşdür. Törədici qrammatikanın transformasion modelinin yaradılması üzərində onun şagirdi N.Çomski işləyirdi. Çomskinin ideyası nədən ibarət idi? Ayrı-ayrı dillərdə cümlənin strukturları haqqında müəyyən vacib ümumiləşdirmələri cümlənin səthi strukturu əsasında irəli sürmək çox çətin idi, amma bu ümumiləşdirmələr nəzəri çərçivədə rahatlıqla ifadə oluna bilərdi. Eyni fikirləri 1886-cı ildə L.Tenyer də söyləmişdi. O belə hesab edirdi ki, səthi strukturda cümlələr müxtəlif quruluşa malik olsalar da, dərin strukturda müxtəlif dillərin materialları əsasında onların sxemlərinin eynidir [10]. Bununla belə, qeyd olunmalıdır ki, törədici

qrammatika bir çox əsərlərdə linqvistik tipologiya ilə müqayisə olunmuşdu [3, s.10]. Keçən əsrin 50-ci illərində N.Çomski transformasion təhlil metodunu yəhüdi dilinə tətbiq edir, sonradan o, Z.Hərrisin sxemindən imtina edir və transformasiyanın daha mücərrəd anlayışını hazırlaşmağa çalışır. N.Çomski subyekt və predikata bölünən ənənəvi qrammatik normanı bərpa etmək istəyində olur [1, s.79].

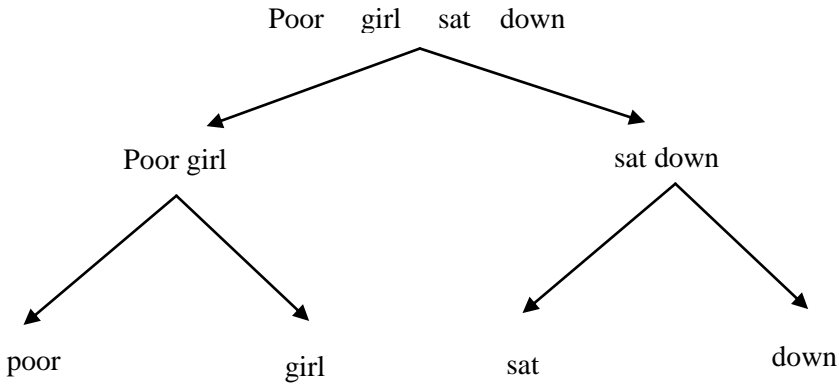
Onun qrammatik konsepsiyası deskriptiv dilçilik müddəaları əsasında olsa da, onlardan əsaslı fərqlənirdi. N.Çomskinin ideyaları az bir müddətdə dünyaya yayıldı. Törədici yanaşma dilin necə mənimsənilməsi müşahidəsi ilə başlanır. Bu müşahidəyə əsasən, birinci dil daşıyıcısında olan linqvistik intuisiya danışmaq üçün dil strukturlarının qurulması üçün yetərli deyildir, belə ki, bu strukturlar mürəkkəbdir. Bununla belə, mümkün cümlələr dəsti məhduddur. Onda belə bir sual doğur ki, uşağın tam formalaşmamış linqvistik təcrübəsi onu mürəkkəb və sonsuz müxtəlifliyi qurmağa imkan yarada bilər. Heyrətamiz bir hadisədir ki, uşaq nəinki qrammatik olmayan cümlələri qurmur, həm də qurduğu zaman düzgün olmayan cümlələri bir də yenidən demir. Bu strukturlar və məhdudiyətlər anadangəlmə ola bilməz, belə ki, bioloji valideynlərin dili və ya linqvistik əhatəsi müxtəlif ola bilər. Bu problemi həll etmək üçün törədici qrammatika mənimsəmə, öyrənmə prosesində əldə olunmayan, lakin insanda anadangəlmə olan universal qrammatikanı irəli sürür. Dilin generativ öyrənilməsi məqsədi bu universal qrammatikanı aşkar etməkdən ibarətdir [12].

Qeyd etmək lazımdır ki, Z.Hərris transformasion metodu deskriptiv metoda əlavə kimi nəzərdə tutmuşdu. O belə hesab edirdi ki, transformasion metod təhlildə olan boşluğu doldura biləcək. Alim üçün transformasion metod əvvəllər dilin təsvirinin ümumi deskriptiv təsvir proqramının bir hissəsi idi. Transformasion təhlil cümlələri cümlələrdən təşkil olunmuş kimi təsvir edir [5, s.472].

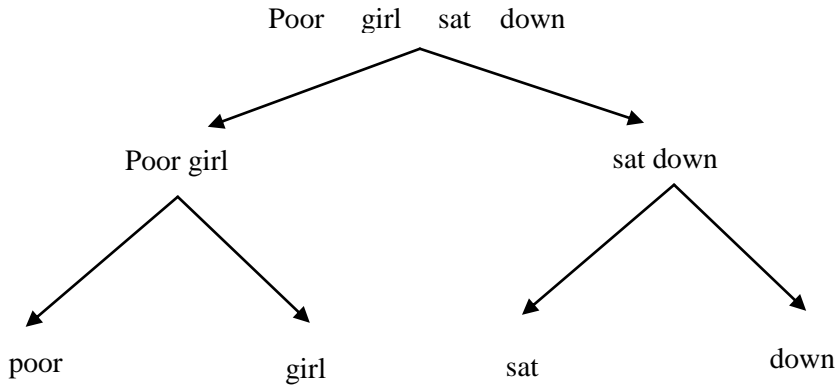
Deskriptiv dilçi modelləşməni induksiya metodu ilə həyata keçirir, törədici qrammatik isə deduksiya üsulu ilə yaradılır. Deduktiv üsulla yaradılan model bu və ya digər dilə tətbiq olunur və onun materiala adekvat olması dərəcəsi aşkarlanır. Bu modellə dilin düzgün cümlələri yarada bilirsə və dil daşıyıcıları üçün cümlələr arasında məna fərqləri həmin modelin terminlərində təsvir edilə bilirsə, onda həmin model dilə adekvat sayıla bilər. Törədici qrammatika materiala verilir, sonra onların adekvat dərəcəsi müəyyənləşdirilir. Bu prinsiplər obyektin riyazi modelinin deduktiv qurulmasında müasir elmin tələblərinə cavab verir.

N.Çomski tərəfindən yaradılan birinci model yalnız sözlərin xətti ardıcılığını nəzərdə tutur, soldan sağa cümlələri törədir və dili vəziyyətin sonlu sayda olan sistemi kimi təsəvvür edir. Bu modelin adekvatlığını yoxladıqdan sonra o belə qərara gəlir ki, mark prosesinin mexanizmlərinə əsaslanaraq ingilis dilinin qrammatikasını qurmaq olmaz.

Sonra o, ikinci model – törədici mexanizmin tədqiqinə başladı, bu mexanizmin əsasında ifadə strukturları qrammatikası durur. Azərbaycan dilindəki tərcümələrdə bu MT (müstəqim tərtibçilər) qrammatikası kimi verilir. “Müstəqim tərtibçilər” anlayışını ilk dəfə L.Blumfeld irəli sürmüşdü [2]. Müstəqil tərtibçilər terminlərdə cümlənin struktur təsviri transformasion törədici qrammatikanın mexanizminin əsas hissəsi və formalaşma obyektinə çevrildi [9, s.223-225]. MT terminlərinə əsasən konstruksiyanın açılması omonimik söyləmlərin tapılmasına xidmət edir. MT çıxarılması ünsürlər zəncirinə müəyyən vahidlərin əlavəsi və qoyulması vasitəsilə bir konstruksiyanın digər konstruksiya ilə dəyişməsi kimi də nəzərdən keçirilə bilər. Transformasion təhlil MT terminlərində təsvir metodikasının davamı kimi göstərilir [7, s.112].

MT üzrə təhlil söz, söz birləşməsi və cümlənin strukturunu göstərə bilər. O, hər hansı mürəkkəb dil vahidinin iki müstəqim tərtibçilərə bölünməsinə ehtimal edir, onlar da öz növbəsində müstəqim tərtibçilərə bölünür, bu proses yalnız bölünməyən müstəqim tərtibçilər olduqda bitmiş sayılır [14]. Bu təhlil üsulu sintaktik əlaqələrin yerləşməsi ilə əlaqəlidir. O, həm də müstəqim tərtibçilər arasında vacib əlaqələrin olduğunu irəli sürür. “Sintaksisin təhlili prosesi müstəqim tərtibçilərin müvəffəq laylarını, tərtib konstruksiyalarını, onlar arasında mövcud olan münasibətlərin təsvirini, eləcə də mikrosxem terminlərində təsvir olunmayan münasibətlərin təsviri aşkar etməkdən ibarətdir. Sonuncular köməkçi rol oynayır, belə ki, vacib olan müstəqim tərtibçilər arasında olan münasibətlərdir” [4, s.151]. Bu münasibətlərin təsvirini aşağıdakı sxemdə görə bilərik:

Yuxarıda duran ünsür aşağıdakı duran ünsürü idarə edir. Ünsürlər qovşaqla birləşir, ən yuxarıda duran qovşaq digərlərini idarə etmək vəzifəsini daşıyır. Bu üsulda cümlənin strukturunun təsvirində ünsürlərin xətti sırası nəzərdə tutulur. Konkret dilin cümlələrini özündə əks etdirən qaydalar sistemi müstəqim tərtibçi qrammatikasını təşkil edir. Buna misal olaraq N.Çomskinin “Sintaktik strukturlar” əsərində qaydalar sistemini özündə əks etdirən MT metodunu göstərmək olar:

- I. S NP + VP
- II. NP T + N
- III. VP Verb + NP
- IV. T the
- V. N man, ball...
- VI. Verb hit, look.... [13].

Bu qrammatikaların tətbiqi nəticəsində əldə olunan zəncirlərin müəyyən ardıcılığını N.Çomski cümlənin derivasiyası adlandırır. Qrammatikanın qaydalarını tətbiq edərək The man hit the ball cümləsinin derivasiyasını almış oluruq.

- S
- NP + VP (I)
- T + N + VP (II)
- T + N + Verb + NP (III)
- the + N + Verb + NP (IV)
- the + man + Verb + NP (V)
- the + man + hit + NP (VI)
- the + man + hit + T + N (II)
- the + man + hit + the + N (IV)
- the + man + hit + the + man (V)

Zəncirdən sağda olan nömrə qrammatikanın nömrə qaydasına işarə edir, onun tətbiqi nəticəsində alınan zəncir əvvəlki derivasiyadan alındığını göstərir. Beləliklə, NP + VP sisteminin zənciri [7] [2] qrammatikanın (I) qaydasına görə S rəmzinin genişlənməsi ilə düzəlir; T + N + VP zənciri (II) qaydanın tətbiqi ilə əvvəlkindən törəyir və s.

MT strukturu N.Çomski tərəfindən bütöv linqvistik səviyyə kimi nəzərdən keçirilir ki, bu səviyyədə konkret dilin hər hansı bir cümləsi bir zəncirlə deyil, bir neçə zəncirlə verilir. Beləliklə, The man hit the ball zənciri cümləsi [7] sistemini əmələ gətirən zəncirləri törədə bilər [13]. Lakin tədqiqatının sonunda o belə nəticəyə gəlir ki, MT qrammatikası da ingilis sintaksisinin struktur təsvirini vermək üçün adekvat sayılmır. Onun fikrincə, ingilis dilində cümlələri MT modeli ilə təsvir etmək çox mürəkkəb bir prosesdir, konstruksiyanı təsvir etmək üçün bu metodun çərçivəsindən çıxaraq, qaydalar vasitəsilə daha sadə üsulla etmək olar. Hər iki modeldəki qüsurları göstərərək üçüncü modeli transformasion törədici qrammatikanı irəli sürdü.

Transformasion metodun ilkin şərti ayrı-ayrı dillərin praktik qrammatikasını tərkibində saxlamaqdır. Müəyyən sintaktik ifadələrin başqa ifadələrə keçməsi formanın qrammatik təsvirini öz tərkibinə daxil edir. Beləliklə, təsirli feillər təsirsiz feillərdən aktiv və passiv ifadələr yaratması ilə fərqlənir. Məsələn: Dülgərlər ev tikirlər – Ev dülgərlər tərəfindən tikilir, lakin Dülgərlər işləyirlər.

Gördüyümüz kimi, deskriptiv dilçilər onların qrammatikalarının mümkün qədər qənaətcil olmasına və dilin tam təsviri verməyə çalışmışlar. Ümumilikdə götürüldükdə N.Çomskinin meyarları özü-özlüyündə şübhəsizdir, lakin onlar bir neçə nəzəriyyə arasında ümumi, praktik və avtomatik metod seçimini təmin etmir.

Bununla belə, onun dilin üç modelini ardıcıl və müqayisəli təhlili müasir dilçiliyin vacib məsələlərin həllinə yol açdı.

Ədəbiyyat

1. Annibale E., Monteleone M., Marano F. From the concept of transformasion in Harris and Chomsky to Lexique-Grammaire of Maurice Gross. 12th International conference on the History of Language Sciences. August 2011, vol.14, Saint-Petersburgh. pp.75-85).
2. Blumfild L. Dil. Holt. Rinehart and Winston. NY. Chicago. San Francisco. Toronto, 1964, 518 p.
3. Bybee J.L. A Functionalist Approach to Grammar and Its Evolution, Evolution of Communication. 1998, 2: 249–78.
4. Gleason H.A. An Introduction to Descriptive Linguistics. Holt, Rinehart and Winston, New York, 1955, 151

5. Harris Z.S. Transformations in Linguistic Structure. In: Papers in Structural and Transformational Linguistics. Formal Linguistics Series. Springer, Dordrecht, 1970, pp.472-481
6. Newmeyer F.J. Possible and Probable Languages: A Generative Perspective on Linguistic Typology. Oxford, 2005, Oxford University Press
7. Rəcəbli Ə.Ə. Deskriptiv dilçilikdə fonologiya və qrammatika problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 88 s.
8. Rəcəbova N. Qrammatik səviyyədə dilin struktur modelləri. Bakı: Nurlan, 2007, 160 s.
9. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. М., 1978, 540 с.
10. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М., Прогресс, 1988, 656 с.
11. <https://bigenc.ru/linguistics/text/4200155>
12. <https://www.hse.ru/mirror/pubs/lib/data/access/ram/ticket/76/154826532322f6968f8d0a0a36990a0af001d71f17/1chapter%203.pdf>
13. http://www.linguist.univ-paris-diderot.fr/~edunbar/ling499b_spr12/readings/syntactic_structures.pdf
14. <http://lingo.stanford.edu/sag/papers/psg-final.pdf>

Summary

From Descriptive Grammar to the Transformational Grammar

The article deals with the investigation of descriptive and transformational grammar. Transformational analysis methods has not found its place in the research system. There are several methods in this area that can be distinguished from each other. Basically, in formal grammar, it is necessary to limit the transformation of the language material for heuristic purposes. So, in some places it is used for removal, addition of the elements and distinguishing them from other elements.

Резюме

От описательной грамматики к трансформационной грамматике

Статья посвящена изучению описательной и трансформационной грамматики. Методы трансформационного анализа не нашли своего места в исследовательской системе. В этой области существует несколько методов, которые можно отличить друг от друга. По сути, в формальной грамматике необходимо ограничить трансформацию языкового материала для эвристических целей. Так, в некоторых местах это используется для удаления, добавления элементов и различении их от других элементов.